

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ARV OG EJE

Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening

1966

DANSKE MUSEER . XV

Jøderne, deres synagoge og kirkegård i Fredericia

Af JOHAN HEDEMANN BAAGØE

Tre jødiske gravplader af træ, som indtil i fjor i over hundrede år havde haft deres plads på den jødiske kirkegård, er nu af det mosaiske Troessamfund blevet deponeret på Fredericia Museum for at undgå, at de gik til. Dette er anledningen til, at der i korte træk skal gøres rede for det jødiske samfund og dets særprægede kirkegård i Fredericia. På kirkegården er der i stedet for gravpladerne opsat vejrbestandige gravsten.

Disse gravplader betyder en værdifuld forøgelse af museets samlinger, idet man ganske naturligt bestræber sig på at samle og udstille de byhistoriske minder på en sådan måde, at de giver det bedst mulige indtryk af de særpræg, som byen har fået på grund af sin anlægsmåde.

Medens de fleste byer gennem århundreder mer eller mindre tilfældigt er vokset op langs en landevej eller omkring et kloster, blev Fredericia anlagt på et kongebud år 1650. For at skaffe indbyggere til byen gav kongen den meget vidtgående privilegier, blandt andet omfattende trosfrihed for tilflytterne, hvorom der i privilegiet fra 1682 står: „Religionens fri øvelse tilladis en hver, som er af Christen tro, om hand endskjønt ej er saa lige den Augsburgiske Confession. Desligeste maa en Synagoge bevilgis for Jøder, som sig der vil nedsette.“

De mange privilegier var årsag til, at Fredericia fik et kosmopolitisk præg både med hensyn til indbyggernes nationalitet og religion, og i slutningen af 1700-tallet var derfor det jødiske samfund i Fredericia større end i nogen anden dansk provinsby. Ved højtiderne strømmede jøderne til fra andre kanter af landet i en sådan grad, at Fredericia for jøderne blev som „Jerusalem i Jødeland“, som Wilse skriver i sin bog om Stapel-Staden Fridericia 1767.

Foruden jøder bosatte der sig efterhånden også en del katoliker

og reformerte, men medens disse trosretninger stadig eksisterer i byen med egen kirke og skole, er der i dag ingen jøder tilbage, og synagogen er forlængst nedrevet. Kun den særprægede kirkegård står som et tavst minde om det en gang så store jødiske trosamfund, der satte sit særlige præg på byen.

13. August 1675 fik den første jøde borgerskab i Fredericia. Det var tobakspinder Abraham Jacobsen Levi fra Hamborg, og 4 år efter kom hans broder Moses hertil. Disse to brødre kan således regnes for grundlæggere af den jødiske menighed i Fredericia, og det er da også dem, der sammen med tobakspinder Henrik Joseph i året 1709 optager et lån på 50 rdl. for at bygge et hus på deres kirkegård. 1687 får Berigberg af Altona borgerskab som tobakspinder, og derefter kommer der stadig flere og flere. Mange kom fra Polen, og de var fattige og forhultede, hvorfor de i udstrakt grad nød godt af asylrettens velsignelser.

Jøderne var dog i begyndelsen ikke særlig vellidt, og der nævnes flere eksempler på, at magistraten forsøgte at komme dem til livs ved at omgå „jus asyli“. Til gengæld søgte jøderne, som ofte af omstændighederne blev tvunget til at blive et farende folk, længst mulig at undslå sig for de forpligtelser, der fulgte med privilegiernes rettigheder, nemlig at man inden 5 år skulle bygge hus på den grund, der var stillet gratis til ens disposition. Dette havde til følge, at magistraten den 19.6.1690 kungjorde, at samtlige jøder ville fortabe deres borgerret, hvis de ikke „inden førstkommende Mikkelsdag byggede eller købte hus“.

Hertil kom, at der også indenfor jødernes egne rækker var en del uro, idet der var kompetancestridigheder om, i hvilket hus gudstjenesterne skulle holdes, indtil der blev bygget den synagoge, som var blevet dem bevilget. I begyndelsen holdtes de i brødrene Jacobsen Levi's hus i Algaden (Danmarksgade).

De første skridt til bygningen af synagogen blev dog først taget i 1714, da man købte en gård i Ryttergade (Riddergade) af „Dorthe salig Reimers“. Efter at have fået byggetilladelse i 1719, stod den første synagoge færdig til brug 1720. Den lå på østre side af Riddergade, hvor nu nr. 15 er i den store hjørneejendom. Overfor den blev den jødiske skole indrettet, og det var derfor kun

naturligt, at Riddergade efterhånden hovedsagelig blev beboet af jøder. En skatteopgørelse fra 1705 angiver, at der i denne gade var 23 skatteydere, medens der f. eks. i Gothersgade kun var 22.

På den ene side af synagogen boede i mange år den Koppelske familie, og på den anden side boede Hendrich Moses Levy, og i den nyere tid boede her Israel Meyer Eibenschutz f. 1812 og død 1884. Han kom til Fredericia 1849 og anlagde et bogtrykkeri og startede samme år udgivelsen af „Fredericia Avis“. Han var et virksomt medlem af det jødiske representantskab og oprettede sammen med sin hustru f. Texiére i 1882 et mindelegat på 43,750 kr. Et basrelief i marmor blev opsat i rådhusets forhal til minde om disse legatstiftere.

År 1700 boede der kun 4 jødiske familier i Fredericia. I 1709 var antallet vokset til 16 familier og i 1765 var der 30 familier. Det højeste antal nåedes i slutningen af 1700-tallet, hvor der var ca. 60 familier med ialt ca. 300 personer. Derefter daledede antallet, således at der i 1836 kun var 28 familier, og endelig skrives der i et brev af 24. Juni 1906 til København, at menigheden nu kun består af 2–3 medlemmer, og at forstanderen nu rejser til København, hvorefter der ikke er nogen, der kan overtage hans arbejde.

Grunden til at jøderne straks i begyndelsen af 1800-tallet begyndte at forlade byen, må søges i loven af 15. Juli 1809, der gav de i landet fødte jøder lov til at nedsætte sig, hvor i landet de ønskede, men når det jødiske samfund tilsidst fuldstændig ud-slettedes her, må det være, fordi jøderne søgte til hovedstaden, hvor der var langt flere muligheder for en større økonomisk fremgang indenfor såvel håndværk, handel som industri samtidig med, at de der havde rigere lejlighed til at deltage i det jødisk-kulturelle liv, ligesom de lettere kunne finde ægteskabspartnere indenfor det mosaiske samfund.

Foruden de jøder, som boede i Fredericia, bestod menigheden af jøder fra mange andre byer i Jylland og Fyn, og da der i de fleste af disse byer ikke var nogen særlig jødiske begravelsespladser, blev mange udenbys jøder jordede på den mosaiske kirkegård i Fredericia. Derfor vil man også her kunne finde navnene på mange af de kendte jødiske familier som bl. a. Levy, Rée,

Fig. 1. Synagogen i Fredericia o. 1890.

Wulff, Glückstadt, Nathan, Meyer, Hirsch, Hertz, Bendix og Cohen.

Jøderne var driftige folk, og de blev efterhånden accepteret af borgerskabet. De fik tildelt offentlige hverv f. eks. som rode-mestre, og de blev uden nogen indvending optaget i de forskellige laug, men det kunne ikke undgås, at de vakte en vis nysgerrig opmærksomhed ved deres særprægede begravelsesskikke og ved de religiøse ceremonier på de jødiske festdage, idet man ikke havde noget kendskab til den religiøse og kulturhistoriske baggrund, disse gamle jødiske skikke havde. Ejendommelig var det således,

at se menighedens mænd ved løvsalfesten vandre gennem gaderne til synagogen med palmegrene i hænderne, medens man rundt om i gårdene havde bygget fine løvsalshytter.

Om jøderne som forretningsmænd skriver Wilse i 1767: „Jøderne drive Handel snart med alle Ting, men de profiteere vel ti Gange saa meget ved at flakke omkring paa Markederne end ved nogen Handel herhjemme, naar undtages Vexelererne, som have god Næring af Vexeler helst paa Hamborg.“ I tråd hermed berettes der om, at Philip Hartvig Rée, Marcus Koppel og Sekkel Davidsen i begyndelsen af 1800-tallet drev en omfattende manufakturhandel en gros. De tog varer hjem fra messen i Leipzig, og solgte disse gennem 40–50 landprangere, som drog hele Jylland rundt.

Adskillige jøder beskæftigede sig med „schächtning“, hvilket betyder den rituelle slagtning af kreaturer og fugle. Ordet kommer af det hebraiske ord „schechita“, og princippet i denne jødiske slagtemåde er, at dyrets spiserør og luftrør samt de store halspulsårer overskæres samtidig med en skarp kniv, så kødet tømmes for blod. Schächtningen må kun foretages af en dertil uddannet religiøs jøde, og kun schächtet kød er „koscher“ d. v. s. tilladt som føde for rettroende jøder. Nogle jøder havde selv borgerskab som slagtermestre, medens andre slagtede for slagtermestre af anden trosretning.

At det er et vigtigt punkt for jøderne fremgår deraf, at rabbi Israel Ber. der var overrabbiner i København, og som var en over hele Europa kendt højlærd talmudist, har skrevet et stort værk om schächtning, der endnu den dag i dag er rettesnor for de fleste jødiske schächtere. „Rabbi Israel“ mistede sin første hustru under pesten i København 1711, hvorefter han nogle år senere giftede sig med Hendelche, der var datter af købmand og tobakspinder Henrik Joseph og hustru f. Nathan i Fredericia, hvortil han senere flyttede, og hvor han døde 31. Marts 1732. Han var født i Glogau ca. 1660.

I følge den jødiske protokol af 1743 lededes menigheden af 5 forstandere med rabbineren som den øverste. Desuden var der forsanger, kirkebetjent, schächter og menighedens skriver.

Fig. 2. Thora-skjold af sølv til at hænge som en prydelse over den sammenrullede Thora-rulles to stokke. På de tre plader fornedes står navnene på de 37 jøder, der var medlemmer af det jødiske begravelsesselskab ved dets 25-års jubilæum i 1749.

Synagogen

Som tidligere nævnt blev den første synagoge taget i brug 1720. I. N. Wilse skriver i sin bog, at den var meget smuk, loftet havde form som en hvelving, panelet og bemalet, som en himmel med skyer. Over porten til gaden stod der med forgyldte hebraiske bogstaver: „Lader Retfærdigheds Porte op for mig, jeg vil ind ad dem, jeg vil takke Herren“.

Den blev delvis ombygget i 1753, men den var alligevel i så dårlig en forfatning i begyndelsen af 1800-tallet, navnlig på grund

af dårlig fundering, at man i et menighedsrådsmøde den 10. Februar 1811 vedtog at nedrive den kun 90-årige synagoge og bygge en ny på samme grund.

Man projekterede en 2-etages bygning, hvor forsanger og schæchter samt kirkebetjenten skulle bo på første sal og rabbineren i stuen. Selve synagogen skulle opføres i baggrunden.

På grund af de dårlige pengekonjunkturer, det var jo lige i årene før statsbankerotten, måtte man dog simplificere dette projekt. Synagogen blev indrettet i stuen i stedet for boligen til rabbineren, og det rituelle bad blev indrettet i kælderen. En lang række af de herboende jøder gav bidrag til bygningen, varierende fra 200 rdl. til 2 rdl., men der måtte alligevel optages et prioritetslån, som først blev indfriet ved en testamentarisk gave i 1844. Bygningen blev opført i årene 1812–14, men af så dårlige materialer, at man allerede i 1861 besluttede at begynde at indsamle bidrag til en tredje synagoge.

Krigen 1864 gjorde ende på alle overvejelser, idet synagogen blev så stærkt beskadiget ved bombardementet, at man blev nødt til straks at gå i gang med arbejdet. Den 24. Maj 1865, da man havde fået indsamlet ca. 10.000 kr., blev arbejdet med bygning af den nye synagoge overdraget murermester C. A. Hansen efter en af civilingeniør Nielsen udarbejdet tegning. Grundstensnedlæggelsen fandt sted den 16. Juni 1865, og overrabbiner A. A. Wulff nedlagde den første sten. Den 20. Juli hejstes kransen på den nye synagoge, og allerede den 27. Oktober samme år fandt den højtidelige indvielse sted ligeledes i overværelse af overrabbiner Wulff. På fig. 1 ses synagogen, og over indgangsdøren står den samme hebraiske indskrift, som findes over indgangsportalen på synagogen i København: „Velsignet være den, der kommer i Herrens navn“.

Som tidligere nævnt gik det stærkt tilbage med antallet af jødiske familier i Fredericia, og efter at den sidste gudstjeneste var blevet holdt på Forsoningsdagen den 11. Oktober 1902, stod synagogen ubenyttet hen, indtil den blev solgt i 1914 og nedrevet i 1916. Et forsøg på at få byen til at overtage den til museum mislykkedes desværre.

Fig. 3. Thorashabshforhæng 224 × 167 cm brunfarvet fløjlsbroderet med guldtråd. Det blev skænket forstanderen i Fredericia 3. Marts 1890.

Af minder fra selve synagogen har Fredericia Museum kun et stykke af en af de højryggede stole samt en „stænder“, d. v. s. en bedepult der stammer fra før 1865. Endvidere har man synagogens tre nøgler, der som stadfæstelse af salget blev overleveret køberen C. M. Cohr den 21 Februar 1914. Alle de værdifulde hellige genstande blev straks i 1902 overført til det mosaiske samfund i København, hvor der var blevet indrettet et mosaisk museum i tilslutning til biblioteket Ny Kongensgade 6. De hellige Thoraruller opbevaredes dog i synagogen i København, hvorfra en del senere er skænket til de nye jødiske menigheder i Israel.

Thorarullerne

Disse er de mest sacrosancte hos jøderne, og de opbevaredes i *thoraskabet*, som var indbygget i en apsis i synagogens østvæg. I thoraskabet i Fredericia opbevaredes ved indvielsen af den sidste synagoge 14 prægtige eksemplarer af den hellige thora, hvoraf de 12 tilhørte menigheden her, medens de 2 var til opbevaring fra Odense.

Thorarullen er de 5 Mosebøger skrevet på pergament. I en af „de små Talmudtraktater“ (*masechet soferim*) er der givet ganske nøjagtige anvisninger på, hvorledes et „sefer thora“ skal skrives. Man må f. eks. ikke illustrere den eller udsmykke skriften med gyldne bogstaver. Oprindeligt har sefer thora set ud som en almindelig bogrulle, men man er temmelig tidligt begyndt at rulle den op på en stok kaldet „etz chajim“ (livets træ), og derefter blev det almindeligt at bruge to stokke, så man kunne rulle pergamentet over fra den ene stok til den anden, efterhånden som man læste den. Stokkene blev foroven og forneden udsmykket med fine udskæringer eller med hylstre af sølv, og de øverste udformedes efterhånden til særlige prydelser, der benævnes thoraklokker eller thorakroner.

Til thorarullens normale udstyr hører endvidere et *thoraskjold*, ophængt i en kæde omkring stokkene. Det på fig. 2 viste thoraskjold er en gave fra det jødiske begravelsesselskab i Fredericia, oprettet 25. Februar 1724. Forneden hænger 3 skjoldformede sølvplader med navnene på 37 medlemmer af begravelsesselskabet ved dets 25-års jubilæum 1749.

Foran thoraskabet har der hængt et fløjlsforhæng „*thorashabshforhæng*“. På museet i København findes to, som stammer fra Fredericia. Det ene thorashabsh bærer en hebraisk tekst, hvoraf det fremgår, at det er forarbejdet i året 1709 og skænket synagogen i 1739 af en mand ved navn „Nathan, søn af Leib Joseph“. Det blev benyttet på de dage, på hvilke et drengebarn blev omskåret.

Det andet thorashabsh, fig. 3, har på midten et påsyet skjoldmotiv, på hvilket der med guldtråd er broderet en hebraisk indskrift, der i oversættelse lyder: „Gave til forstanderen og mohel

Fig. 4. Thorasvøb bemalet med dregebarnets og faderens navne, barnets fødselsdag og -år samt velsignelsen: Måtte HERREN lade ham vokse op til Thoraen, til Brudehimlen og til gode Gerninger. Amen. Billederne er sat for ordene „Thora“ og „Brudehimlen“ (vielsesceremonien). Malet til Max Gotthelf Melchior f. 1888 i København, men opvokset i Fredericia, hvortil forældrene flyttede.

(den rituelle omskærer) Herr Zwi, søn af Herr Jehuda (Herman Levin Hirsch f. 1820 i Faaborg og død 1898 i Fredericia) på hans 70 års fødselsdag den 11 Adar 5630 (3. Marts 1890)“.

Omkring thorarullen vikledes et *thorasvøb*. Det var det svøb, som det lille dregebarn havde ligget i efter omskæringen, og dette blev så senere mere eller mindre kunstfærdigt bemalet med hebraisk tekst og billeder symboliserende hans fremtidige liv, se fig. 4.

Ved oplæsningen af thorarullen benyttedes en pegepind, „*thorapegeren*“. Den benyttedes af menighedsforstanderen til at vise thora-oplæseren teksten. Den var forstanderens private ejendom, i reglen skænket ham ved en eller anden særlig lejlighed. På fig. 5 ses to thorapegere. Den ene er udført af Fredericiasølvsmeden Chr. Ernst Struntze (borgersk. 1812–44). Den hebraiske inskription angiver, at den har tilhørt Israel Hartvig Rée, Fredericia 1740–1819. Han kan altså have fået den til sin 75- eller 80-års fødselsdag. Der ligger ikke mindre end 15 af slægten Rée begravet på kirkegården her.

Den anden thorapeger med kæde er udført af Hans Jørgen Mathiesen, borgerskab i Fredericia 1809–1863. Den har tilhørt Ju-

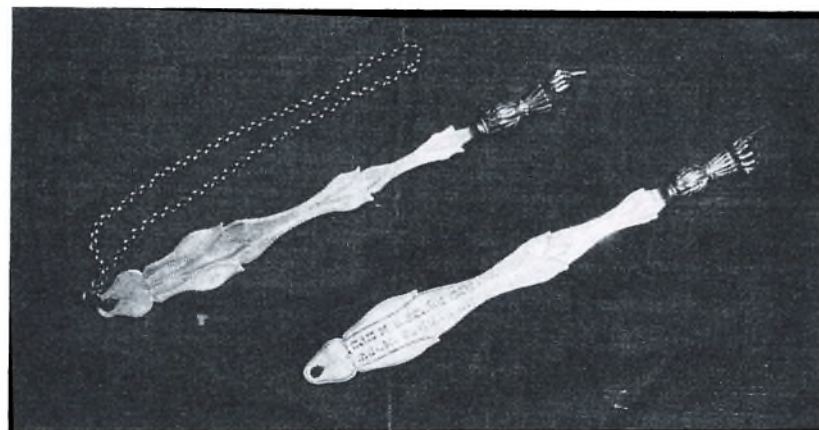

Fig. 5. 2 Thorapegere. Den ene har tilhørt Israel Hartvig Rée, og den er lavet af Fredericiasølvsmeden Chr. Ernst Struntze. Den anden med kæde har tilhørt Joseph Glückstadt, og den er lavet af Fredericiasølvsmeden Hans Jørgen Mathiesen.

spa (Joseph) Glückstadt. Han var født i Glückstadt 1760, men kom som 8-årig til Fredericia, hvor han levede til sin død 1841. Han drev med stor dygtighed en manufakturhandel og var et meget skattet medlem af det mosaiske samfund. Der har således været mange runde fødselsdage, ved hvilke han kan have fået thorapegeren.

Af lysestager må særlig nævnes to store massive sølvstager, 49 cm høje, udført af P. Hertz, København (borgerskab 1834–85). De blev skænket til synagogens indvielse 1865 af grosserer H. Levin, der var født i Fredericia. Desuden fire ens malmstager, 40 cm høje, hvoraf den ene har følgende indskrift under foden: „For Ferdiget af Christian Grønning til den israelitiske Synagoge. Fredericia Aprilis 1815“. – Og endelig den meget smukke 8-armede *chanukka-stage* (fig. 6). Den er udført i malm, 106 cm høj, og den bærer inskriptionen: „Gjort af Peter Grønning Gørtler i Fredericia 1779“.

Chanukka betyder „indvielse“, og chanukka-festen, ved hvilken

Fig. 6. Den 8-armede Chanukka-stage. Udført af gortler Peter Gronning i Fredericia 1779.

den 8-armede stage benyttes, er indstiftet til minde om genindvielsen af templet i Jerusalem den 25 Kislev år 165 f. Kr., idet templet 3 år tidligere var blevet vanhelliget af syernerne. Da den hellige evigtbrændende lampe skulle tændes, siger sagnet, at der kun fandtes en lille krukke med olie, men lampen brændte i 8 dage. Foran de 8 piber findes en niende pibe, „tjeneren“. Med lyset herfra tændes de andre lys, idet man på festens første dag

tænder et lys, den anden dag to og så fremdeles. Festen holdes hvert år i december måned.

Chanukka-stager bruges såvel i synagogerne som i hjemmene. I tidligere tid brugte man naturligvis små lamper i stedet for lys, men det vil føre for vidt at komme ind på de forskrifter, der gives i „Talmud“ om, hvordan en lampe skulle laves, hvordan sabbatslysene skulle støbes, og hvordan man skulle tænde dem uden at anvende noget, der var urent.

Kirkegården

Den jødiske kirkegård i Fredericia er den største udenfor København, idet den rummer over 500 begravelser, af hvilke man dog med sikkerhed kun har kunnet identificere 410. Kirkegården, som ved en udvidelse af Voss fabrik i 1910, blev delt i to dele, er blevet udvidet flere gange i tidens løb. Det ældste stykke af kirkegården blev anlagt langs med Jyllandsgade. Af et bykort fra 1768 fremgår det, at det havde en bredde af ca. 19 meter, idet det gik hen til Lazarus Cohens hus, der lå i Slesvigsgade på samme sted, hvor opsynsboligen nu ligger.

I følge prot. 1702–30 fol. 95 optages den 7. Juni 1709 et lån på 50 rigsdaler hos Jørgen Jensen Bilthuggers Arving, „som samptlig herboende Jødisk Nation“ hæfter for „til et huus opbyggelse paa voris Kirkegaard her i Byen, som inden førstkomende Mikkelsdag og skal opbygges og fuldføres“.

Sammenlignes denne bemærkning med magistratens kundgørelse af 1690, må man have lov til at antage, at grunden, ligesom andre grunde, blev stillet gratis til jødernes disposition i 1704. Af bykortet fra 1768 fremgår det endvidere, at huset, der skulle bruges til kapel, blev bygget på hjørnet af Jyllandsgade og Slesvigsgade. Et bykort fra 1826 viser, at huset på dette tidspunkt var nedrevet.

På denne ældste del af kirkegården regner man med, at der har fundet ca. 200 begravelser sted indtil slutningen af 1700-tallet. Der er dog kun bevaret 50 gravplader alle af sten, de andre har formodentlig været bemalede træplader ligesom enkelte, der endnu står på den næstældste gravplads.

Fig. 7.
Parti fra den
ældste del af
kirkegården.
Den ejendomme-
lige halve
gravsten er sat
over Cohens
hustru død 1738,
medens den
bagved stående
hele gravsten er
over Cohen
død 1729.

Den ældste, bevarede gravsten er sat over David Moses Levy, der døde 4. September 1727, og den næste er over Abraham Moses Cohen, død 18. Januar 1729. Cohen var schæchter og lærer, han var født i Schwerin, og det siges, at han blev over hundrede år gammel. Mest ejendommelig er den gravsten, der blev sat over Cohens hustru, der døde 1738, idet den lige er halvdelen af hans (fig. 7).

Fig. 8.
Til venstre
gravsten over
overrabbiner
Israel Ber, til
højre over
Lazarus Abra-
ham Cohen.

De gamle gravskrifter har alle en meget inderlig ordlyd, men mest manende er den der står på stenen over den tidligere omtalte overrabbiner Israel Ber's grav (fig. 8. forrest).

Der står oversat fra hebraisk:

Klageråb stiger op fra jorden over den ulykke, der brød ind over Perez sønner. Angst og bæven greb dem over den fromme, der gik bort fra jorden. Min fader, min fader, Israels stridsvogn! Han underviste flittigt disciple, da han

Fig. 9. Den nyere del af kirkegården ved Vestervoldgade. De mange ens gravstene med ovalt vedbenbæd foran giver kirkegården sit særpræg.

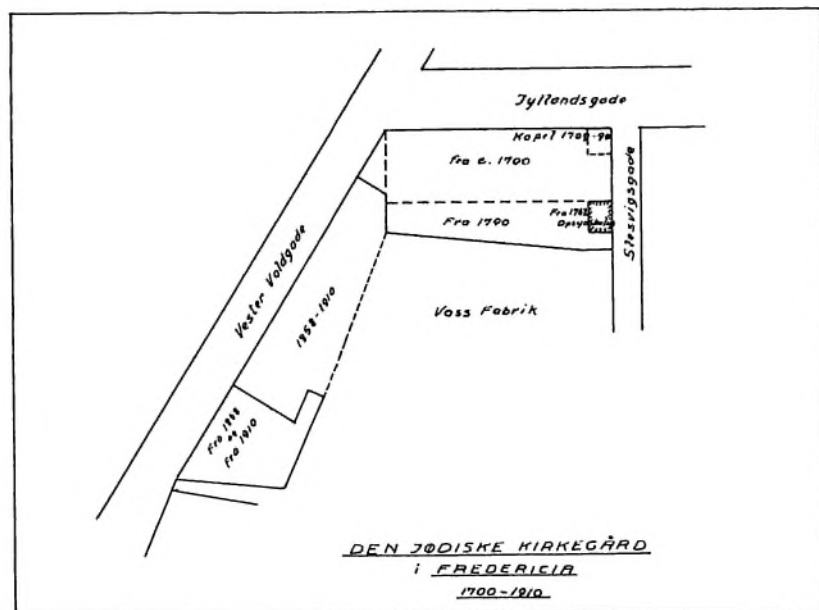

Fig. 10. Kirkegården med de forskellige udvidelser og indskrænkning efter 1910.

stod som overhoved i Israel. Rabbineren, vor lærer og herre, Israel, overrabbiner for den hellige menighed i København. Han samledes til sit folk Tirsdagen 7 Nisan 5492.

En af de smukkeste af de gamle gravstene ses ligeledes på fig. 8. Den er sat over Lazarus Abraham Cohen, alm. kaldet Leiser Cohen, en søn af førnævnte Moses Cohen. Han døde og blev begravet 23.9.1771. Øverst på stenen har man præstekronen over de oprakte hænder, som er symbolet på, at han var af „Arons slægt“. Det er den håndstilling, som „Kohanitterne“, d. v. s. præsteskabet ved templet i Jerusalem benyttede, når de velsignede folket under tempelgudstjenesten, og som stadig benyttes ved den „arontiske velsignelse“ på de jødiske helligdage.

Tilsvarende symbol har man i „Kanden“, som findes på adskillige af de andre gravstene, som f. eks. fig. 11 og 12. Kanden symboliserer „Levitterne“, tempeltjenerne, som betjente præsterne under deres tempeltjeneste; specielt vaskede de Kohanitternes hænder, inden disse udtalte velsignelsen. Familienavnene Levi, Levison o. a. er afledt heraf.

Den første lille udvidelse af kirkegården fandt sted i 1762, da Lazarus Cohen overdrog sit „Huus beliggende paa vester side af Slesvisgade og den sydre Side af den Jødiske Kircke Gaards Huus“ til forstanderne. Den egentlige udvidelse af kirkegården fandt sted i 1790, idet Christian VII højtidelig gav sin tilladelse til, at „en liden ubebygget Plads udi den saakaldte Slesvigs Gade“ tilskødes den jødiske menighed, mod at der til byens kasse erlægges en årlig afgift af 24 sk. Meddelelse herom er efter „Hans Kongelige Mayestæts allernaadigste Befaling“ givet til „Kammerherre og Stiftsbefalingsmand Christian Urne“. Samtidig ombyggedes Cohens hus således, at der blev kapel i den nordre ende og beboelse i resten. Fra Slesvigsgade førte en dobbeltdør ind til kapellet, hvorfra en tilsvarende dør i den modsatte side førte ud til kirkegården. Denne dør ses endnu udvendig på huset. Det må formodes at det hidtidige kapel derefter er blevet nedrevet.

Efter udvidelsen af kirkegården fandt den første begravelse sted i 1798, idet Hirsch Aron Danziger døde og blev begravet den 15. April samme år. Ialt er der på denne del begravet ca. 225 voksne og ca. 30 børn. Det er her de tre gravstøtter af træ, som nu findes

Fig. 11. T. v.
Gravstøtte af
træ over
LEA BER, død
6-7-1814.
Deponeret på
Fredericia
Museum 1966

på Fredericia Museum, har stået. Der står stadig resterne af tre små gravplader af træ, af hvilke de to er skåret i facon som gravsten, medens den tredje kun er et lige brædt. De har formodentlig været bemalet.

Allerede et halvt århundrede efter denne udvidelse indledte man forhandlinger med kommunen om en yderligere udvidelse af kirkegården, men her stødte man på betydelige vanskeligheder. Først efter fire års forløb fik man tilbudt at købe et stykke jord langs volden vinkelret på den nuværende kirkegård, men nu var det ikke længere kongen alene, der kunne give sin tilladelse, nu skulle salget godkendes både af Krigsministeriet og Indenrigsministeriet. Krigsministeriet stillede som betingelse, at der skulle udlægges en

Fig. 12.
Gravstøtte af
træ over
SAMUEL
JOSVA FALK,
død 3-7-1832.
Deponeret på
Fredericia
Museum 1966.

20 alen bred vej mellem vold og kirkegård, hvorved denne ville blive så smal, at det ingen interesse havde, og Indenrigsministeriet svarede overhovedet ikke i 5 år. Først ca. 10 år efter at forhandlingerne var påbegyndt, blev salget godkendt 29. April 1858 på den betingelse, at „Grundstykket under dets Fortabelse til Kommunen ingensinde af Menigheden maa gives anden Anvendelse end til Kirkegaard“. Denne betingelse er dog senere blevet fraveget.

På den nye afdeling begyndte man anlægget af gravene i den sydlige ende af pladsen, måske fordi man på hebraisk altid begynder fra højre. Her er ialt 101 voksne – og ca. 20 børnebegrav-

Fig. 13.
Gravstøtte af
træ over
MEYER
NATHAN
LEVISOHN,
død 4-7-1846.
Deponeret på
Fredericia
Museum 1966.

velser. 1859 blev den første begravet her, det var en ugift datter af Salomon Nathan Minden, og den sidste, der blev begravet fra kapellet, var malermester Jacob Beermann, der døde i 1910. Derefter blev kapellet nedlagt, og hele huset blev indrettet til beboelse for opsynet med kirkegården. Døren fra Slesvigsgade blev erstattet med et vindue, og der blev lavet en ny indgang i gavlen.

Af gravstenenes indskrifter fremgår det, at begravelserne, når det var muligt, altid foregik samme dag som dødsfaldet, og det er værd at lægge mærke til, at jødiske begravelser kun ganske undtagelsesvis har fundet sted fra en synagoge, dog næppe nogen- sinde i Fredericia, idet et lig efter jødisk opfattelse betragtes som

„urent“, selv efter rensningen, „tahara“, som skete på et „Metaherbræt“ i kapellet. Metaher er hebraisk og betyder at rense. Fredericia Museum har det Metaherbræt, der blev brugt her; det er en langagtig, sortmalet bakke med opretstående kant og afløb i den ene ende. Jøderne har altid brugt ganske simple umalede fyrretræskister, der i kapellet var dækket af et sort klæde. Dette findes også på vort museum tilligemed en trætavle med påmalet årstal 1776 og med hebraisk indskrift. Tavlen har altid haft sin plads i kapellet, og indskriften begynder med den hebraiske hymne „Hazzur Tomim“, som reciteres før begravelsen. På museet findes endvidere to gravrammer, der blev benyttet ved gravningen af henholdsvis en grav for en voksen og for et barn.

Med hensyn til gravpladernes udformning skete der i midten af forrige århundrede en vis ændring. I 1830-erne gik man over til at sætte indskriften både med hebraiske og latinske bogstaver, og samtidig ændredes udførelsen af selve gravstenene, idet disse blev udført af cement med ophævede vedbendranker og med en indsat hvid marmorplade. Samtidig lavede man et vedbendbeplantet ovalt bed foran gravstenen. Disse „sandstensgrotter“ kendes også fra andre kirkegårde, men her er de blevet anvendt i større antal, således at kirkegårdens ensartede præg stadig er bevaret, hvilket ses på billedet fig. 9 af den nyere del af kirkegården.

Med århundredskiftet ophørte den regelmæssige benyttelse af kirkegården. I 1880-erne var der blevet begravet 26 personer og i 1890-erne 16, men efter 1900 og indtil menigheden ophørte i 1906, var der kun blevet gravsat 3. Da man som nævnt var begyndt at anlægge gravstederne i pladsens sydlige ende, henlå der derfor nu et stort ubenyttet areal mellem den gamle og den nye afdeling af kirkegården, og da Voss fabriker meget gerne ønskede en udvidelse af fabriken, gik man med til, at de i 1910 overtog det ubenyttede areal, mod at de som vederlag herfor lod opfører en høj murstensmur omkring begge pladser i stedet for den tjørnehæk, som hidtil kun havde været et sparsomt værn mod uvedkommende.

Der lå dog nogle barnegrave på det areal, som fabriken gerne ville have, hvorfor de måtte udspærre en åbning på en halv meter over disse, da de ikke måtte tildækkes. Kortet på fig. 10 viser

kirkegårdens forskellige udvidelser og nuværende udformning.

Til slut skal vi nærmere omtale de tre gravplader af træ, som stod på den næstældste del af kirkegården, men som nu efter venkabelig forhandling med det mosaiske Troessamfund i København er blevet deponerede på Fredericia Museum, efter at de er blevet konserverede, så de blive bevaret til sene tider.

Fig. 11 viser til venstre gravstøtten i række 5, grav nr. 7 over: LEA BER, født Bendix. Datter af Baruch Joseph Levy og hustru Rachel f. Wulff. Hun var født i Fredericia 1752 og død samme sted 29.6.1807. Hun var gift med Alexander Ber, der døde i Fredericia 6.7.1814. Der står i oversættelse:

Her skjules (støvet af)
den elskelige kvinde
LEA
hustru til herr Sender
søn af herr Issaskar.
Hun døde og blev begravet
Mandag den 23 Sivan
(5)567 efter den lille tidsregning

Måtte hendes sjæl være indesluttet i de levendes kreds.

Fig. 12 viser gravstøtten i række 13, grav nr. 11 over: SAMUEL JOSVA FALK (Falkner). Slagtermester i Middelfart, født ca. 1800, død i Middelfart 3.7.1832. Der står i oversættelse:

Her skjules (støvet af)
den retskafne herr
SAMUEL
søn af den ærede herr Falk
Middelfart
Han døde Tirsdag den 5 Tamus
(5)592 efter den lille tidsregning

Måtte hans sjæl være indesluttet i de levendes kreds.

Fig. 13 viser gravstøtten i række 18 grav nr. 11 over: MEYER NATHAN LEVYSOHN (Levy). Kirkebetjent, tidligere i Aarhus. Død 4.7.1846, 76 år gammel. Der står i oversættelse, idet begyndelsen til den hebraiske tekst findes langs træstøttens afrundede kant:

Her skjules (støvet af)
den elskelige herr Meir søn af leviten

Nathan, menighedens kirkebetjent, som døde
på den hellige sabbatsdag den 10 Tamus
Levit
i året (5)606 efter den lille tidsregning.
Og han vendte tilbage til støvet, gammel
og mæt af dage.

Måtte hans sjæl være indesluttet i de levendes kreds.

Årstallene er „efter verdens skabelse“, dog med udeladelse af årtusindet (5000), derfor betegnelsen „efter den lille tidsregning“. Jøderne sætter „Verdens skabelse“ til den 7. Oktober år 3761 f. Kr. Det jødiske årstal „efter verdens skabelse“ omregnes derfor til vor tidsregning ved at subtrahere 3760. F. eks. Meyer Levison døde år 5606 – 3760, det er 1846.

I almindelighed udelader man tusinderne, hvilket kaldes „efter den lille tidsregning“, og her adderer man 240, idet man for årene 5000 til 5999 yderligere lægger 1000 til. Altså for Levison 606 + 240 + 1000, hvilket giver 1846. Det er dog ikke så lige at læse et jødisk årstal, idet man på hebraisk ikke har tal, men i stedet for har man givet de 22 bogstaver hver en talværdi. Bogstavernes talværdier skal så lægges sammen for at få årstallet.

På gravstenene benyttes ofte enkelte bogstaver til at udtrykke en hel sætning. På sandstenen, der står ved siden af træstøtten på fig. 11, ses på hver side af kanden et tegn, de samme to tegn står øverst på næsten alle gravsten over mænd. Det er de hebraiske bogstaver „p“ og „n“, som står for de hebraiske ord „po nitman“, der betyder „herunder skjules“. På gravstenene over kvinder står oftest „p“ „t“, „po temuna“, som betyder det samme i hunkøn. Ligeledes slutter gravskrifterne altid med de 5 hebraiske bogstaver TNZBH, der betyder: „Måtte hans (hendes) sjæl være indesluttet i de levendes kreds“. Dette ses tydeligt nederst på begge gravstenene på fig. 11. Sandstenen er sat over købmand Henrik Zacharias Levy f. c. 1746 d. 1807. Kanden viser, at han hørte til Levitterne.

En radering udført i 1903 af maleren Hjalmar Matthiessen viser, at der dengang voksede store skyggefulde træer på gravpladsen ved Slesvigsgade. Disse træer blev fældet c. 1925, så nu

ligger hele pladsen som en stor græsplæne, hvorfra rejser sig de mange ens gravstøtter, der med deres hebraiske indskrifter forlener kirkegården med en egen særpræget stemning.

Efter jødisk religiøs opfattelse er gravpladsen den dødes eje „til evig tid“. Den jødiske kirkegård kaldes på hebraisk „bet olam“, (Evhedens hus) eller „bet hachajim“, (Livets plads), med tanken på det evige liv.

Den jødiske kirkegård med sine mere end 500 begravelser vil derfor til evige tider stå som et tavst, men stemningsfuldt minde om de mange jødiske slægter, som en gang satte deres præg på byen, dels som fastboende borgere og dels tilknyttede menigheden, med hvilken de mødtes på de store jødiske helligdage. Og her på den næstældste jødiske begravelsesplads i Skandinavien gemmes støvet af forfædrene til mange af de kendte jødiske slægter, der nu er spredt over landet.

Litteraturfortegnelse

- Fridericiæ Stads Privilegier. Hafniæ 1682.
 Fridericiæ Stads Jus Assyli. Hafniæ 1689.
 Gæstebog for den jødiske kirkegård i Fredericia, forord skrevet af bibliotekar Josef Fischer, 1938.
 Hansen, C. V.: Den mosaiske Kirkegaard i Fredericia (Vore Kirkegaarde, 1928).
 Hedemann Baagøe, J.: De 4 mosaiske Trossamfund i Fredericia. Fredericia 1962.
 Heymann, Alfred: Fredericia og dens jødiske Menighed. Vejle Amts Årbog, 1905.
 Heymann, Alfred: Gamle Gravminder paa den ældste jødiske Begravelsesplads i Fredericia. Vejle Amts Årbog 1917.
 Hirsch, H. L.: Det jødiske Trossamfund i Fredericia. Fredericia 1896.
 Hirsch, H. L.: Traditioner fra Fortiden. Fredericia 1897.
 Jagd, O. Ewald: Det mosaiske Trossamfund i Fredericia. (Fredericia Minder 1962).
 Margolinsky, Jul.: De jødiske Kirkegaarde i danske Provinsbyer. Det mosaiske Trossamfund i København 1957.
 Matthiessen, Hugo: Fredericia 1650-1760. Kbh. 1911.
 Wilse, J. N.: Fuldstændig Beskrivelse af Stapel-Staden i Fredericia. København 1767.
 Desuden har bibliotekar Jul. Margolinsky velvilligst givet mange oplysninger om de hebraiske tekster på gravstenene o. a.

Litteratur

På grund af begrænset plads må omtalen af årbøger og tidsskrifter for 1965 blive summarisk og blot omfatte følgende to: „By og Bygd“ for 1964-65 har 3 afhandlinger om huse, hvoraf *W. Swensen* peger på de kontaktskabende kongerejser, der bl. a. gav sig nedslag i „norske“ huse i forbindelse med danske haveanlæg. *Marta Hoffmann* har i sin behandling af gamle staldtyper en lykkelig tilbagekomst til tidligere studier fra Sydvestlandet, og *Arne Berg* behandler en særlig lotype. Begge de sidstnævnte artikler har nær sammenhæng med landbruget, som behandles nærmere af *Aagot Noss*, der beskriver Fekjastølen, hvorfra Norsk Folkemuseum netop har optaget en film, og af *Anders Ohnstad*, der gør rede for kunstvanding i Indre sogn. Noss har en interessant mindre ting om strygning før strygejernet (hvor oksekæbe, svinetand, bempind, glittesten og manglefjæl udgjorde redskabsbestanden), og endelig fortsætter *Ernst Fischer* sine studier over flamskvævninger.

„Kulturen“ i Lund viser med sin årbog for 1965 hen på den rigdom af materiale, museet rummer ikke blot fra Sydsverige, men fra den store verden som Ægypten og Kina for at nævne de fjernestliggende. Her skal blot nævnes enkelte artikler, som kan have direkte interesse for danske kolleger. Det gælder *Nils Nilsson*, Skepparns hatt, der behandler skipperskeer, *Ingmar Jeppsson*. Med hjulångare till Köpenhamn, *Maj Fehrmann*, Porsslinshundar, *Gunilla Eriksson*, Fajanser från Slesvig og et par småting af *Sigfrid Svensson*, Julbock i Blekinge og *Bengt Nordenbergs* Blekingestuga, hvor han fortsætter sin vurdering af kunstneres folkelivsbilleder som kildemateriale.

Inden for emnet kulturhistorisk metode og historie skal nævnes, at arbejdet med at skabe et internationalt leksikon for europæisk etnologi og folkløse er kommet en skridt videre ved udsendelsen af bind II: *Laurids Bødker*; Folk Literature (Rosenkilde og Bagger 1965). Bogen er større, men ikke så omfattende som bd. I, hvor Hultkrantz behandlede de almene etnologiske begreber, idet Bødker for overhovedet at se ende på værket har måttet begrænse sig til germansk sprogområde. Bind II henvender sig utvivlsomt til en snævrere kreds end bd. I, men det er nyttigt at vide, at der findes et hjælpemiddel til oplysning om alle de fagord og begreber, man støder på i behandlinger af folkelitteraturen.

Pionertiden i det danske, kulturhistoriske arbejde ligger nu så langt tilbage, at det er på tide at få den belyst. Det er derfor glædeligt, at den utrættelige museumsinspektør i Try, *P. Christensen*, har taget fat herpå med sin lille bog: Forfatteren Andreas Peter Gaardboe og hans Forudsætninger (Hjørring 1965). Der gives her et fængslende billede af Gaardboes miljø, kontakter og litterære produktion, og i tilgift får man et udvalg af breve til og fra Gaardboe og et uddrag af hans artikler. Det var ønskeligt, om flere lignende studier ville fremkomme, så man en dag kunne skrive dansk folkelivsforsknings historie.